AXLOQ VA MANFAAT O‘RTASIDAGI ZIDDIYAT

Samatov Xurshid Ulmasjonovich
Samarqand davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
Uralboyeva Sevinch Dilmurod qizi
SamDPI Pedagogika fakulteti Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada axloq va manfaat tushunchalarining falsafiy mohiyati, ular o‘rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarning ijtimoiy va ma’naviy sabablari hamda inson xulq-atvoriga ta’siri tahlil qilinadi. Muammo Aristotel, Immanuil Kant, Alisher Navoiy va Abdulla Avloniy qarashlari asosida yoritilib, shaxsiy manfaat, axloqiy burch, vijdon, adolat va mas’uliyatning o‘zaro munosabati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: axloq, manfaat, ziddiyat, vijdon, adolat, burch, mas’uliyat, ezgulik, manfaatparastlik, ma’naviyat, axloqiy tanlov.

Аннотация. В данной статье анализируются философская сущность понятий морали и интереса, социальные и духовные причины возникающих между ними противоречий, а также их влияние на поведение человека. Проблема рассматривается на основе взглядов Аристотеля, Иммануила Канта, Алишера Навои и Абдуллы Авлони. Раскрывается взаимосвязь личного интереса, нравственного долга, совести, справедливости и ответственности.

Ключевые слова: мораль, интерес, противоречие, совесть, справедливость, долг, ответственность, добро, корысть, духовность, нравственный выбор.

Abstract. This article analyzes the philosophical essence of the concepts of morality and interest, the social and spiritual causes of conflicts between them, and

their influence on human behavior. The issue is examined through the views of Aristotle, Immanuel Kant, Alisher Navoi, and Abdulla Avloni. The article explores the relationship between personal interests, moral duty, conscience, justice, and responsibility.

Keywords: morality, interest, contradiction, conscience, justice, duty, responsibility, goodness, self-interest, spirituality, moral choice.

Kirish

Axloq va manfaat o‘rtasidagi munosabat insoniyat tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutgan falsafiy va ijtimoiy muammolardan biridir. Inson kundalik hayotida turli qarorlar qabul qiladi, muayyan maqsadlarga intiladi va o‘z ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi. Biroq ayrim vaziyatlarda shaxsning moddiy, siyosiy yoki ijtimoiy manfaatlari uning axloqiy e’tiqodi, vijdoni va jamiyat oldidagi mas’uliyati bilan to‘qnash keladi. Ana shunday holatlarda axloqiy tanlov muammosi yuzaga chiqadi. Axloq insonning xatti-harakatlarini ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik, halollik va insofsizlik kabi mezonlar asosida baholash imkonini beradigan ma’naviy me’yorlar tizimidir. Manfaat esa shaxs yoki ijtimoiy guruhning muayyan ehtiyojlarini qondirish, maqsadlariga erishish va o‘z holatini yaxshilashga qaratilgan intilishlarini anglatadi. Manfaatning mavjudligi o‘z-o‘zidan salbiy hodisa emas. Muammo manfaatga erishish yo‘lida axloqiy me’yorlar buzilganda, boshqalarning huquqlari poymol etilganda yoki umumiy manfaat shaxsiy foyda uchun qurbon qilinganda yuzaga keladi.

Asosiy qism

Axloq va manfaat inson faoliyatining ikki muhim jihatini ifodalaydi. Manfaat insonni harakatga undaydigan ehtiyoj va maqsadlar bilan bog‘liq bo‘lsa, axloq ushbu maqsadlarga erishishda qaysi vositalar maqbul ekanini belgilaydi. Shu ma’noda manfaat insonning nimaga erishmoqchi ekanini, axloq esa bu maqsadga qanday yo‘l

bilan erishish lozimligini ko‘rsatadi. Mazkur ikki omil o‘zaro uyg‘unlashganda shaxsiy taraqqiyot va ijtimoiy farovonlik uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Aksincha, manfaat axloqiy cheklovlardan ustun qo‘yilsa, inson o‘z maqsadiga erishish uchun yolg‘on, adolatsizlik yoki boshqalarning huquqlarini buzish kabi vositalarni oqlashga urinishi mumkin. Ziddiyatning muhim sabablaridan biri insonning qisqa muddatli foydani uzoq muddatli ma’naviy oqibatlardan ustun qo‘yishidir. Masalan, talaba yuqori baho olish uchun bilimini oshirish o‘rniga ko‘chirishga murojaat qilishi, xodim lavozimga ko‘tarilish maqsadida hamkasbining mehnatini o‘zlashtirishi yoki tadbirkor daromadini ko‘paytirish uchun iste’molchini chalg‘itishi mumkin. Bunday holatlarda shaxsiy manfaat muayyan natijani tezroq ta’minlagandek ko‘rinsa-da, ishonch, obro‘, adolat va ijtimoiy hamkorlikka zarar yetkazadi. Demak, manfaatning axloqiy bahosi uning mavjudligiga emas, balki maqsadi, unga erishish usuli va oqibatlariga bog‘liq.

Qadimgi yunon faylasufi Aristotel axloqiy kamolot masalasini insonning fazilatli faoliyati bilan bog‘lagan. Uning “Nikomax axloqi” asarining birinchi kitobida baxt-saodat inson hayotining oliy maqsadi sifatida tahlil qilinadi. Aristotelning fikricha, inson farovonligini faqat tashqi ne’matlar bilan izohlash yetarli emas; inson faoliyati va fazilatlari ham muhim ahamiyatga ega [1, I-kitob, 7-bob]. Ushbu qarash manfaat va axloq o‘rtasidagi munosabatni anglashga yordam beradi. Insonning boylik, mavqe yoki muvaffaqiyatga erishishi uning axloqiy kamolotidan alohida qaralmasligi kerak. Fazilat bilan boshqarilmagan manfaat shaxsni tashqi yutuqlarga erishtirishi mumkin, biroq uning ma’naviy yetukligini kafolatlamaydi.

Nemis faylasufi Immanuil Kant axloqiy burch masalasini alohida asoslab bergan. Uning “Axloq metafizikasiga asos” asarida quyidagi fikr keltiriladi: “Faqat shunday qoida asosida harakat qilginki, uning umumiy qonun bo‘lishini ham istashing mumkin” [2, 42-b]. Ushbu fikr Kantning kategorik imperativ deb ataluvchi

axloqiy tamoyilini ifodalaydi. Faylasuf inson o‘z xatti-harakatini faqat shaxsiy foyda nuqtayi nazaridan emas, balki shu harakat hamma tomonidan amalga oshirilsa, qanday oqibatlar kelib chiqishini hisobga olib baholashi lozimligini asoslaydi. Masalan, inson o‘z manfaatini ko‘zlab yolg‘on gapirishni oqlasa, yolg‘on umumiy qoidaga aylangan jamiyatda ishonchning yo‘qolishini ham e’tiborga olishi kerak. Shunday qilib, Kant ta’limotida axloqiylikning muhim mezoni shaxsiy foydaning kattaligi emas, balki burchga muvofiqlik va xatti-harakat qoidasining umumiy maqbulligidir. Biroq axloq va manfaat o‘rtasidagi munosabatni faqat qarama-qarshilik sifatida talqin qilish biryoqlamalik bo‘ladi. Insonning o‘z oilasini ta’minlash, bilim olish, mehnat qilish va munosib hayot kechirishga intilishi tabiiy va qonuniy manfaatlardir. Agar bu manfaatlar halollik, mas’uliyat va adolat bilan uyg‘unlashsa, ular jamiyat taraqqiyotiga ham xizmat qiladi. Muammo shaxsiy manfaatning mutlaqlashtirilishi, ya’ni boshqa insonlarning huquqlari va jamiyat oldidagi burchlardan ustun qo‘yilishida namoyon bo‘ladi. Shu bois axloq manfaatni butunlay inkor etuvchi kuch emas, balki uning chegaralarini belgilovchi va ijtimoiy jihatdan maqbul yo‘nalishga soluvchi ma’naviy mezondir.

Sharq mutafakkirlari merosida ham insonning axloqiy fazilatlari va nafsoniy intilishlari o‘rtasidagi munosabat muhim o‘rin egallaydi. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida insonlarning xulq-atvori, jamiyatdagi turli toifalarning fazilatlari va kamchiliklari, adolat hamda insoniy munosabatlar masalalari yoritilgan [3]. Navoiy qarashlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, insonning jamiyatdagi qadr-qimmatini faqat boylik yoki mansab bilan o‘lchash mumkin emas. Uning boshqalarga munosabati, adolatga sodiqligi va ezgu ishlari ham muhim mezon hisoblanadi. Manfaatni axloqiy tamoyillardan ustun qo‘yish esa insonlar o‘rtasidagi ishonch va hamjihatlikka putur yetkazishi mumkin.

Abdulla Avloniy axloqiy tarbiyani inson va jamiyat kamolotining muhim sharti sifatida talqin qilgan. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida axloqning

mohiyati quyidagi so‘zlar bilan ifodalanadi: “Axloq insonlarni yaxshilikg‘a chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur” [4; 6-b]. Ushbu iqtibos Avloniy asari matnida keltirilgan; imlo asarning nashriga qarab farqlanishi mumkin. Muallifning mazkur ta’rifi axloqning tarbiyaviy va me’yoriy vazifasini ochib beradi. Inson faqat o‘z manfaatini ko‘zlab ish tutsa, uning xatti-harakatlari boshqalarga yetkazadigan zararni e’tibordan chetda qoldirishi mumkin. Axloqiy tarbiya esa shaxsda o‘z xulqini nazorat qilish, oqibatlarni anglash va jamiyat oldidagi mas’uliyatni his etish qobiliyatini rivojlantiradi.

Axloq va manfaat o‘rtasidagi ziddiyatni bartaraf etishda vijdon muhim ichki mezon hisoblanadi. Vijdon insonning o‘z xatti-harakatlarini axloqiy jihatdan baholashi, o‘ziga nisbatan talabchan bo‘lishi va yo‘l qo‘yilgan xatolar uchun ma’naviy mas’uliyatni his etishida namoyon bo‘ladi. Tashqi nazorat mavjud bo‘lmagan vaziyatlarda ham vijdon insonni noto‘g‘ri harakatdan qaytarishi mumkin. Masalan, topilgan buyumni egasiga qaytarish yoki o‘z xatosini tan olish shaxsning halollik tamoyiliga sodiqligini ko‘rsatadi. Bunday harakatlarda inson tezkor foydadan voz kechishi mumkin, biroq o‘zining axloqiy yaxlitligini saqlab qoladi. Shu bilan birga, har qanday manfaatni axloqqa qarshi qo‘yish ham to‘g‘ri emas. Shaxsiy manfaat va umumiy manfaat ayrim hollarda bir-birini to‘ldiradi. Masalan, sifatli ta’lim olishga intilgan talaba o‘z kelajagini yaxshilash bilan birga, kelgusida jamiyatga foyda keltiradigan mutaxassis bo‘lib yetishishi mumkin. Halol faoliyat yuritadigan tadbirkor daromad topadi, shu bilan birga ish o‘rinlari yaratadi va iste’molchilarning ehtiyojlarini qondiradi. Demak, manfaatning axloqiy qiymati uning boshqalarning manfaatlari bilan qay darajada uyg‘unlashishi va qonuniy hamda adolatli usullar bilan amalga oshirilishiga bog‘liq.

Jamiyat miqyosida axloq va manfaat o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash uchun oilada va ta’lim muassasalarida halollik, adolat, mas’uliyat hamda o‘zaro hurmatga asoslangan tarbiyani kuchaytirish zarur. Tashkilot va muassasalarda shaffoflik, teng

imkoniyat va xolis baholash tamoyillari qaror topishi lozim. Shaxsiy manfaatni ko‘zlash bilan boshqa insonlarning huquqlarini hurmat qilish o‘rtasidagi farqni yosh avlodga hayotiy misollar asosida tushuntirish kerak. Axloqiy qadriyatlar faqat nasihat darajasida qolmasdan, kundalik faoliyat va qarorlar qabul qilish jarayonida amalda namoyon bo‘lishi muhim.

Xulosa

Axloq va manfaat o‘rtasidagi ziddiyat insonning ma’naviy dunyosi, ijtimoiy munosabatlari va kundalik tanlovlarida namoyon bo‘ladigan murakkab falsafiy muammodir. Manfaat inson faoliyatining tabiiy rag‘bati bo‘lsa, axloq uning maqsadlari va vositalarini baholashga xizmat qiladigan ma’naviy mezondir. Shaxsiy foyda axloqiy tamoyillardan ustun qo‘yilganda yolg‘on, adolatsizlik, ishonchsizlik va manfaatparastlik kuchayishi mumkin. Aksincha, manfaat halollik, adolat, vijdon va mas’uliyat bilan uyg‘unlashganda shaxsiy taraqqiyot hamda ijtimoiy farovonlikni ta’minlashga yordam beradi. Umuman olganda, axloq va manfaat o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash insonning o‘z ehtiyojlarini inkor etishini emas, balki ularni adolatli va mas’uliyatli tarzda amalga oshirishini anglatadi. Shaxsning ma’naviy yetukligi aynan manfaat va axloq to‘qnashgan vaziyatlarda namoyon bo‘ladi. Shu bois oilada, ta’lim tizimida va jamiyatda axloqiy tarbiyani mustahkamlash, halollikni qadrlash hamda shaxsiy manfaat bilan umumiy farovonlik o‘rtasidagi uyg‘unlikni shakllantirish muhim ijtimoiy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. Nikomax axloqi. H. Rekhem tarjimasi. Kembrij, Massachusets: Harvard universiteti nashriyoti; London: William Heinemann Ltd., 1934. I kitob, 7-bob, 1097a15–1098a20. (Loeb klassik adabiyotlar kutubxonasi, 19-jild).

2. Kant, Immanuil. Axloq metafizikasining asoslanishi. 1785. II bo‘lim. Akademiya nashri, 4-jild, 421-bet.

3. 3 Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 172 b.

4. Avloniy, Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 96 b.